

КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XIX СТОЛІТЬ. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ, ЕТНОГРАФІЧНИЙ ТА СТАТИСТИЧНИЙ НАРИС

ЕЛИСАВЕТГРАД (з 1924 року — Зіновівськ, з 1934 року — Кіровоград, з 1939 року і донині, на жаль, Кіровоград) було засновано у 1754 році як фортецю Святої Єлисавети «для захисту на всяк випадок від нападу ворожого», — зазначалося в указі імператриці Єлисавети Петрівни від 11 січня 1752 року. При цьому до ворогів, крім турок і татар, зараховувались і запорізькі козаки. Фортецю було закладено 18 червня 1754 року. Практично відразу біля фортеці, що

Таврійську». Таким чином, з одного боку, євреям нібито було надано право вільного пересування в декотрих губерніях, але з іншого — вже з 1791 року це право перетворюється в обмеження. Визнається, що євреї, незалежно від становища відповідних верств християнського населення, користуються правом проживання виключно в губерніях, згаданих в указі 1791 року та відповідних наступних актах.

Стосовно ж Єлисаветграда, то внаслідок

чином, причину бід селянських було знайдено не в соціально-економічній сфері, не в кріпацтві, а в євреях, котрі, як уже згадувалося, в селах в основному займалися утриманням шинків. Після введення винної монополії в Росії ні злиднів, ні пияцтва селян не зменшилось. Стосовно ж виселень, то їх 1812 року було відмінено зі збереженням за євреями права оренди та торгівлі горілкою. Із цих пір до 1881 року виселення євреїв продовжувались у вигляді окре-

ходився єврейський кагал¹, який виконував духовні (рабінські), загальноосвітні (меламедські), а також фіскально-адміністративні функції. Кагал складав ревізійську реєстри, проводив самообкладання євреїв на громадські потреби, розпоряджався громадськими коштами, вів облік надходжень та витрат грошових сум, сплачував податки в казну, а потім стягував їх з єврейської громади по своїй розкладці, що, звісно, породжувало зловживання, а весь тягар податків падав на

ЄВРЕЇ В ЕЛИСАВЕТГРАДІ

будувалася, з'являються райони для цивільного населення: на північ — Солдатська слобода, яку пізніше було перейменовано у передмістя Бикове, на схід — передмістя Пермське, а на другому, лівому березі Інгулу — Подол.

При заснуванні фортеці (міста) євреїв тут не було, та й бути не могло в силу яскраво вираженої антисемітської політики Єлисавети Петрівни. Відомо, що за царювання Петра Першого та його спадкоємців євреї одержали дозвіл приїздити на короткий час для торгівлі на українські ярмарки. Однак, коли за царювання Єлисавети Петрівни було запропоновано розширити пільги євреям для збільшення державних податків, то імператриця на поданій їй доповіді власноручно написала, що від ворогів Христових прибутку не бажає. Крім того, 2 грудня 1742 року був виданий указ про вигнання євреїв за межі імперії. Отже, таким радикальним методом єврейське питання для Росії було остаточно вирішено. Але незабаром, в останній третині XVIII століття, поділи Польщі зробили підданими держави мільйони євреїв, які споконвіку мешкали на території, що відійшли до Росії. З тих часів, уже більше двох століть, одним із показників морального стану російського суспільства є його ставлення до так званого єврейського питання. З тих пір, то на якийсь час сходячи зі сцени, то стрімко висуваючись на авансцену, ця проблема зайняла одне з чільних місць у черзі «проклятих питань» громадського життя Російської Імперії.

До заснування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Одеси, Херсона та Миколаєва Єлисаветград був основним пунктом торгівлі півдня України не тільки з внутрішніми містами Росії, а і з Австрією, Польщею та Туреччиною. З початку 80-х років XVIII століття в місті щорічно проходили чотири великі ярмарки (Середньопістний, Георгіївський, Петропавлівський та Семенівський), привіз на які оцінювався в астрономічну, як на ті часи, суму — 4 мільйони карбованців.

У цей же час (80-ті роки XVIII століття) в місті, спочатку на ярмарках, а пізніше і повсякденно з'являються купці, а потім і міщани-євреї. Багато хто з них осідає в Єлисаветграді, який на той час одержав права міста. Заселення міста євреями проходило так активно, що в ході російсько-турецької війни, оголошеної 1787 року, в Єлисаветграді, що на той час головнокомандуючим князем Потоцьким був вибраний його головною квартирою, складається єврейський ескадрон. Іноземний військовий наглядач при головній квартирі у грудні 1787 року писав до імператора Йосифа II з Єлисаветграда: «Яка погода! Яка дорога! Яка зима! Яка головна квартира цей Єлисаветград!... Думка про формування жидівського полку, під назвою ізраїльського не виходить у нього (у князя Потоцького — П. К.) з голови. В нас проте набрано їх (євреїв — П. К.) цілий ескадрон...» Від себе додає, що формування ескадрону можливе було лише при чисельному проширці людей цієї національності у місті.

З УСІХ народностей, які входили у склад Російської імперії, тільки євреї були обмежені у своєму природному праві вільного вибору місця проживання. Їх було загнано в місцевості, які були суворо обмежені так званою «рисию постійної єврейської осілості», початок якій поклав указ Катерини II 1791 року, в якому говорилось: «...Ми визнали за благо розповсюдити право громадянства євреям, крім Білоруських губерній на Катеринославське намісництво та область

док того, що в адміністративному відношенні він до 1795 року входив до Катеринославського намісництва, він автоматично включався в рису єврейської осілості. Джерела ж, як ми бачили, свідчать, що єврейські поселенці почали з'являтися у місті ще до 1791 року, тому можна зробити висновок, що вищезгаданий указ лише закріпив статус-кво цих поселенців, узаконивши їх право на мешкання в Єлисаветграді. Крім того, бажано євреї могли селитись тут уже на законних підставах, внаслідок чого кількість їх у місті збільшується. В описі Єлисаветграда, зробленому магістратом при генеральному розмежуванні міста 1796 року, називається точна кількість євреїв, які мешкали в Єлисаветграді: купців —

мих випадків. Наприклад, у 1821 році їх було виселено з державних поселень Чернігівської губернії, у 1822-му — з Полтавської, пізніше — з Білоруської, Гродненської та Подільської, з 1825 — з Воронежської, Саратовської та інших губерній.

Виселяли євреїв також із міст: наприклад, в 1827 році — з Києва, в 1829 — з Миколаєва та Севастополя тощо.

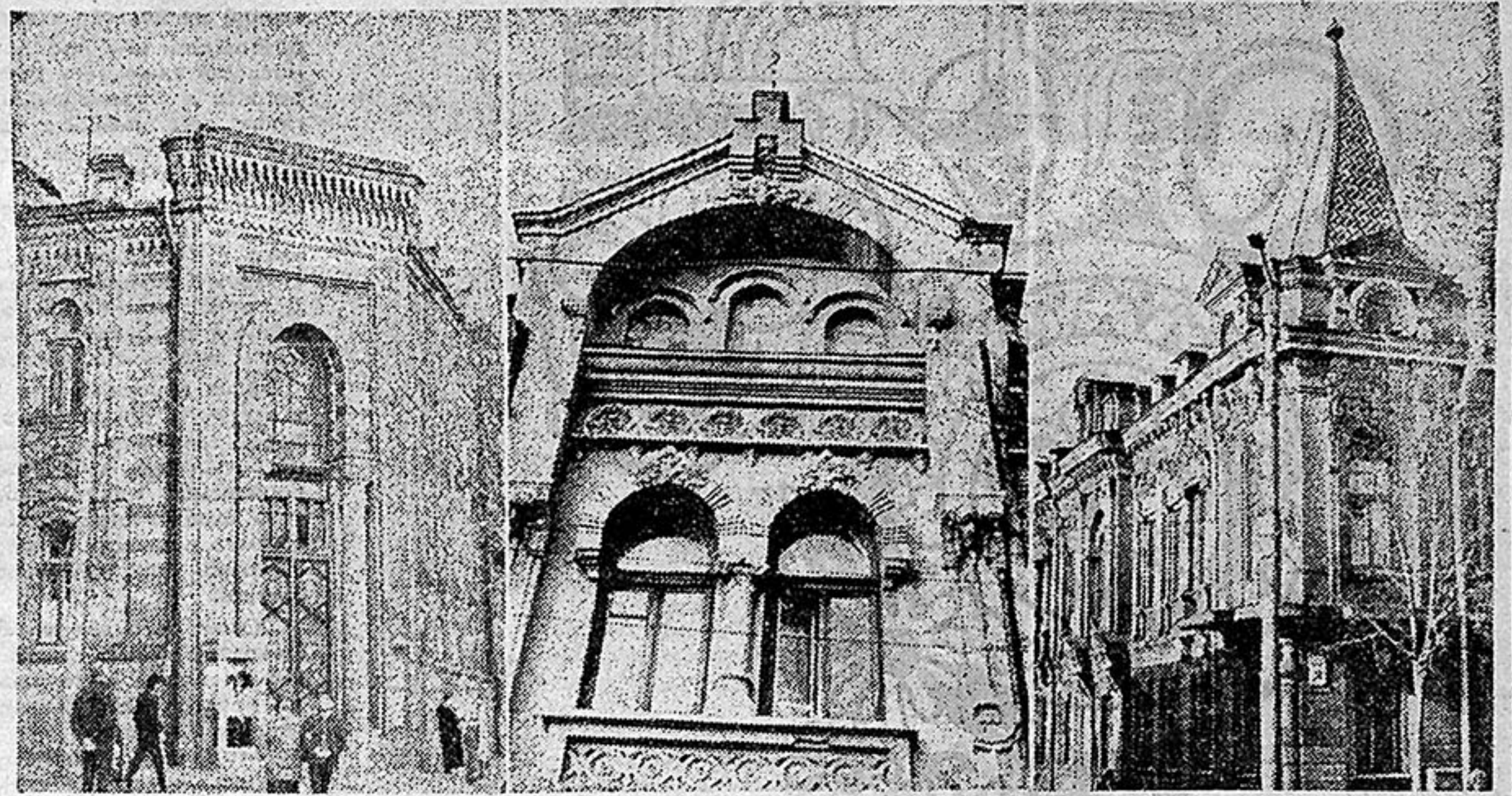
1835 РОКУ надійшло розпорядження про припинення виселень із державних поселень, але в 1845 році в його основу було покладено інший підхід: євреїв почали виселяти з округів військових поселень Київської та Подільської губерній.

Виселяли ж євреїв до риси постійної

найбідніші верстви населення, тому що керовані посади в кагалі займали заможні євреї.

Офіційно кагали було скасовано 1844 року, і євреї підпорядковувались загальному відомству міського управління та поліції. Але фактично кагали продовжували існування, по-перше, внаслідок того, що залишилися особливі єврейські рекрутські дільниці, і, по-друге, євреї, як і раніше, залишалися особливими податними одиницями тому, що зберігались спеціальні з них податки.

РЕКРУТСЬКА (військова) повинність була розповсюджена на євреїв указом імператора Миколи I 1826—1827 років на загальних підставах, а у 1841 році спеціальний єврейський комітет запропону-

3 чоловічої статі та 2 жіночої, міщан — 177 чоловічої статі та 241 жіночої. Крім того, в цьому документі згадується єврейський цвинтар у місті та основний промисел євреїв в цій місцевості — торгівля горілками виробами, а інших — заняття різними ремеслами та рукоділлям.

Із заснуванням великих міст на півдні України (Катеринослава, Одеси, Херсона та Миколаєва) Єлисаветград втрачає північні позиції основного торговельного пункту цього регіону, а в 1829—1834 роках передається військовому відомству, стає центром військових поселень на півдні України. В місті розміщується штаб-квартира 2-го резервного кавалерійського корпусу, його відвідують імператори, постійно проводяться збори, огляди та інші військові заходи, але це ні в якій мірі не заважало економічному розвитку Єлисаветграда та значному притоку сюди населення, в тому числі і євреїв, що в перші десятиріччя XIX століття було обумовлено виселеннями, які почалися з 1804 року. Євреїв виселяли з сільських місцевостей, деяких міст та губерній. Згідно з положенням 1804 року, аби перешкодити бідності та пияцтву селян, євреїв позбавили права утримувати шинки та брати оренди, а також винимали виселення їх із сільських місцевостей (сіл) протягом трьох років. Таким

єврейської осілості, в яку, нагадаю, входив і Єлисаветград, тому в місті і відбувається бурхливе зростання єврейського населення в першій половині XIX століття. У джерелах середини століття є дані про існування в місті міщанської «єврейської вельми чисельної громади». По ревізії на 12 грудня 1859 року в Єлисаветграді мешкало: міщан — 4750 християн та 2323 євреї. В місті мешкало більш як 100 (на 1866 рік) купців-євреїв обох гільдій. У джерелах згадуються також 3 дерев'яні синагоги та єврейська богадільня на 20 осіб, при якій невдовзі було організовано лазарет; а також молитовна школа єврейської громади, в якій у 1844 році навчалось 140 учнів.

В окремих випадках навіть у місцях риси постійної єврейської осілості встановлювалась своя риса осілості, так би мовити, риса в рисі — створювались своєрідні гетто. Наприклад, у Вільно (тепер Вільнюс) — 1836 року, в Житомирі — 1854 року. В Єлисаветграді 1850 року було оголошено розпорядження про відведення місць євреям під забудову виключно в окремих кварталах. Сьогодні це приблизно квартали, обмежені вулицями К. Маркса, Т. Шевченка, М. Кропивницького та Інгулом.

В Єлисаветграді євреї створюють свої органи міського самоврядування. За даними обласного архіву Кіровоградської області, 1842 року в Єлисаветграді зна-

вав розділити євреїв на «корисних та некорисних» і брати з останніх «рекрут втричі більше, ніж звичайно». Микола I знайшов цю кількість недостатньою, вважаючи можливим брати рекрут в'ятеро, ніж в звичайний набір» (це становище зберігалось до указу Олександра II, виданого 1856 року). Враховуючи, що на чолі кагалів звичайно стояли найбільш багаті та впливові євреї, то, звісно, себе та своїх близьких вони вигороджували від рекрутчини, а вся скрутність цієї повинності теж цілком падала на найбільш бідні верстви населення. Протестуючих же проти сваволі кагал міг легко здати до війська як «шкідливих членів», причому в деяких випадках у вигляді нагороди за такого рекрута з громади знімались штрафи в сумі 150 карбованців.

Всупереч основним положенням загального законодавства, за яким кожен відповідав лише за вчинок, ним скошений, родина єврея, який уникав виконання військового обов'язку, підлягала грошовому стягненню в розмірі 300 карбованців. При цьому, якщо навіть член сім'ї, на яку накладалось стягнення, міг довести, що він у міру своїх фізичних можливостей не міг ні сприяти, ні заважати своєму родичу ухилитись від військової повинності, наприклад, тому, що він сам знаходився в цей час на військовій служ-

(Продовження на 6—7 стор.)

КІНЕЦЬ ХVІІІ—ПОЧАТОК ХІХ СТОЛІТЬ.
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ, ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ТА СТАТИСТИЧНИЙ НАРИС.

[Продовження. Поч. на 5-й стор.]

бі в іншому місті або ж був ще дитиною — це все ж таки не позбавляло його від штрафу. Відомий випадок, коли було оштрафовано єврея, який своєчасно попередив поліцію про те, що його брат мав намір ухилитись від військового обов'язку.

При цьому в армії євреї не могли дослужитись до офіцерського або навіть до фельдфебельського чину, незважаючи на ретельність у службі. Крім того, вони призначались не у всі види війська (крім гвардії, морського відомства, флоту, прикордонної служби, жандармерії) і не на всі посади (наприклад, писаря).

Про податки. З початку свого поселення в Єлисаветграді євреї платили податки нарівні з християнським населенням,

але в 1794 році було визначено, що вони «за дозвіл здійснювати міщанські та купецькі промисли зобов'язані сплачувати встановлені податки удвоє проти осіб християнського закону». Таке становище існувало до 1817 року. Подальші 20 років євреї знову платили податки нарівні з християнським населенням, поки 1837 року в Єлисаветграді не було запроваджено коробочний збір, тобто сукупність кількох податків прямих та посередніх, запроваджених спеціально для єврейського населення: наприклад, за забій худоби та різання птиці, продаж м'яса тощо.

У 1850 році було оголошено розпорядження по місту Єлисаветграду про зміну євреями одягу та про стягнення з них встановленого податку за носіння одягу

ЄВРЕЇ В ЄЛІ

минулих часів. Обкладено було податком носіння чоловічої ермолки та жіночого головного убору — «мушки».

Крім того, стягувався свічковий податок (зі свічок, що запалювались єврейками у п'ятницю ввечері, при зустрічі «цариці»-суботи), податок з друкарень за випуск книг єврейською мовою: з верстата — 20 карбованців; з швидкодрукувальної машини — 120 або 240 карбованців.

З ОРГАНІВ міського самоврядування євреїв, крім кагалу, в Єлисаветграді з 1832 року на підставі «Устава о цехах» 1799 року існувала єврейська реміснича управа як орган самоврядування цехових ремісників. Управа проходила запис ремісників усіх ремесел, екзамінувала підмайстрів та учнів, видавала свідоцтва на звання майстра, реєструвала умови між

майстрами, підмайстрами та учнями. Вона бирала конфлікти між ними, контролювала виконання замовлень, мала представників у магістраті й міській раді. В 1840 році єврейська реміснича управа злилась із християнською з'язку з ліквідацією цехового самоврядування в 1900-му році її справи року було передано до міської управи.

Багато лиха зазнавало населення наприкінці ХVІІІ та в перші десятиліття ХІХ століття від пожеж (найбільші в 1833, 1834 роках), практично щорічних повеней Інгулу (найбільша у березні 1841 року), від епідемій чуми (з 1791, 1813 рр. 4 рази, найбільша 1813 року холери (5 разів, особливо 1848 року). При цьому стихійні лиха та смертельні хвороби, зазвичай ж, не рахувались чинами і званнями, з громадських

ЕЛИСАВЕТГРАДІ

ПРОДОВЖУЄМО ПУБЛІКАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ПРО ІСТОРІЮ КІРОВОГРАДЩИНИ

фінансовим становищем людини чи національністю. А зважаючи на те, що ближче до середини ХІХ століття більш ніж кожен третій житель Єлисаветграда був євреєм, то в місті в найтяжчі для його мешканців часи створювались як християнський, так і єврейський комітети для протистояння лихові. Як приклад можна навести розповідь О. М. Пашутіна про страшну епідемію холери, яка лютувала в Єлисаветграді, 1848 року.

В 1847 році близько жовтня місяця холера почала розповсюджуватись неподалік від міста. Вона лютувала у Кременчуці та Новомиргороді, внаслідок чого у Єлисаветграді вживались деякі запобіжні заходи: знищувалися навуни та дині; пильнувалося, щоб на базарі продавались лише свіжі продукти; несвіжа риба, якщо вона з'являлась у продажу,

відразу ж по складанню актів знищувалась без відшкодування збитків; вичищалися криниці та відхожі місця.

Але, незважаючи на вживані заходи, після сильної спеки та посухи навесні 1848 року близько 5 червня в Єлисаветграді з'явилися хворі з ознаками холери. За наказом корпусного командира графа Остен-Сакена, під керівництвом якого знаходилось на той час місто, відразу ж було організовано християнський та єврейський комітети по боротьбі з холерою. Комітети обирали попечителя та двох його помічників, які завідували двома частинами міста, при цьому кожна частина було поділено на 10 десятків. В обов'язки членів комітетів входив нагляд за діяльністю попечителів по десятках, які зобов'язані були постачати все необхідне для тимчасових відділень хво-

рих на холеру. Найбідніших хворих вирішено було негайно відправляти в тимчасові відділення, які відкривались у приміській лікарні, при християнській та єврейській богадільнях, в манежі та у двох військових бараках.

Попечителі зобов'язані були негайно сповіщати лікаря про захворілих; тих, хто не міг лікуватись вдома, відправляти до холерних відділень; відвідувати хворих не менш як три рази на день; спостерігати за свіжістю їжі та питва.

Найбільш дієвим засобом було визначено відтирання горілкою з перцем. При цьому в горілку, що відпускала для потреб хворих по десятках, підмішували дьоготь для того, щоб служителі не могли її пити. Для відтирання хворих було найнято міцних чоловіків. Єврейський комітет мав таких служителів близько

60 осіб, які, крім відтирання, зобов'язані були надавати першу допомогу хворим.

Якщо родичі відмовлялися доглядати хворих, то вони каралися за протегоренням до холерних відділень. Певна річ, так вчинялося з найнижчими верствами населення. Попечителі та їх помічники піддавались стягненням і суворо каралися за недбальство при нагляді за своїми дільницями. Корпусний командир брав активну участь у контролі за діяльністю комітету та попечителів: він їздив по місту, входив до будинків хворих, по всіх виявлених недоліках робив дорікання комітету. Як дільничий попечитель він взяв під свою опіку три десятки.

П. КИЗИМЕНКО.

(Продовження нарисів і коментарів — в подальших номерах «МК»).

КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ, ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ТА СТАТИСТИЧНИЙ НАРИС.

ЄВРЕЇ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ

(Продовження. Поч. у № 13 за 31 березня).

Холера в Єлисаветграді вщухла близько 3 вересня. Захворіло 1718 чоловік, померло 532. Допомога найбільшій мешканцям, які залишилися без засобів до існування, виділялася з міських коштів, кожному від двох до трьох карбованців. Всього було виділено 1632 карбованці, з яких 667 карбованців 15 копійок було пожертвовано мешканцями Єлисаветграда.

Роком народження освіти в нашому місті можна вважати 1763 рік, коли при фортеці Святої Єлисавети було відкрито школу для дітей офіцерів. З кінця XVIII століття єврейський кагал відкривав в Єлисаветграді свої хедери (школи), на відвідування яких єврейська народна маса дивилася як на обов'язкову свячену повинність, що залучала їх дітей до єдиного оплоту та втіхи у всіх його нещастях — багатовікового релігійно-національного ідеалу. В хедерах маламеді звертали увагу на буквально вивчення Талмуду. Існували також другорядні хедери, в яких, крім Талмуду, вивчалися також російська мова та арифметика.

З початку XIX століття в місті відкриваються приватні пансіони та училища. 1811 року було відкрито повітове і при ньому приходське училище з безкоштовною недільною школою. У виконання вказано у 1844 році положення про заснування державних єврейських училищ, які повинні були «похитнути основи Талмуду і потім поєднати освіту єврейського юнацтва з християнським» в Єлисаветграді 1851 року було відкрито державне єврейське училище першого ступеня (дорівнювалось до приходського), в якому викладались: закон божий (Талмуд), російська, німецька мови та арифметика.

Першорядна Талмуд-тора в Єлисаветграді була відкрита у вересні 1858 року, вона мала 2 класи, в яких викладались ті ж предмети, що і в державному єврейському училищі. Крім того, в Талмуд-торі було відкрито підготовчий клас для дітей від 4 до 6 років, а 1880 року на честь 25-ліття царювання імператора Олександра II були відкриті ремісничі відділення.

Таблиця відображує кількість учителів та учнів в державному єврейському училищі першого ступеня, першорядній єврейській Талмуд-торі та 20 міських першорядних хедерах, які існували в місті на 1861 рік при переході Єлисаветграда з військового до цивільного відомства.

Навчальний заклад	Учителів	Учні
Державне єврейське училище	3	58
Талмуд-тора	3	105
Першорядні хедери	21	281

При цьому, хоча в хедерах, єврейському училищі та Талмуд-торі єврейська мова вивчалася, та в публічних актах та офіційних паперах поліцейським, судовим та приватним особам вона заборонялась. Навіть торгові книги євреям заборонялось вести єврейською мовою, хоча таке право було надане караїмам.

У серпні 1879 року Виконавчий комітет «Народної волі» виніс, а 1 березня 1881 року виконав вирок Олександрові II. Ім-

ператора в Петербурзі було вбито бомбою, кинutoю народолюбцем Гриневичким. Практично відразу після цього по південних губерніях країни прокотилась хвиля єврейських погромів. Бо хто ж міг бути винен, по думці обивателя, в загибелі «коханого» монарха — «визволителя», як не євреї-революціонери? Херсонська губернія, зокрема Єлисаветград, в цьому відношенні (погроми) не складала винятку. Погром 1881 року в місті розорив масу єврейських родин.

Таким чином, з 70-х років XIX століття до спонукальних мотивів антисемітської політики самодержавства додається ще один, який поступово став майже визначальним: в російський визвольний рух усе енергійніше вливається єврейська революційна молодь. М. Бердяєв писав: «...вони (євреї — П. К.) склали істотний елемент революційної інтелігенції, що природно і визначалося їх пригнобленим становищем. Що євреї боролись за свободу, я вважаю їх заслугою...»

1905 року Єлисаветград разом з багатьма містами смуги постійної єврейської осілості знову став ареною єврейського погрому, який цього разу закінчився кількома жертвами та жахливим зубожінням. Ось що пише В. Г. Короленко про подібні події у Полтаві, яка теж була одним з міст межі осілості. «...Деякі з губернаторів були настільки приголомшені повідомленням про конституцію (Маніфест 17 жовтня — П. К.), що не наслідились відразу опублікувати указ. Так було і в Полтаві. Публікація Маніфеста запізнилась днів на три і маси приписували це всім інтелігентним людям однаково. Для них все освічене суспільство здавалось просто царськими чиновниками, які намагались приховати милостиву царську волю. Ходили також жахливі чутки, що все це чиясь брехня, що це «жиди бажають обрати свого царя», що губернатором у нас теж буде єврей та таке інше.

Село розбиралося ще гірше. Від нього та від міських околиць насувався, як хмара, настрий дикою і безглуздою погрому. Єврейські погроми вже спалахнули де-не-де в губернії, особливо в Кременчуці... До міських громил скрізь приєдналися навколишні села. Селяни приїздили на возах, грабувати та вивозили награвоване по селах.

Таким чином, темному народу доводилося ще роз'яснювати, що свобода грабунку — це не та свобода, яка потрібна Росії».

Єлисаветград, як я вважаю, небагато чим відрізнявся від Полтави. При цьому спостерігається певний зв'язок революційних подій та єврейських погромів: революційна ситуація кінця 70-х — погром 1881 року, революція 1905—1907 років — погром 1905 року. Так соціальне та економічне невдоволення мас уміло спрямовувалося в русло антисемітських виступів.

Хоча я обмежив рамки свого нарису кінцем XVIII—початком XIX століть, якщо мова зайшла про єврейські погроми, хотілося б висловити ще одну думку. Екскурс у сучасність, так би мовити.

Поробудова, на жаль, реанімувала не тільки такі слова та відповідні їм поняття, як гласність, гуманність, милосердя, плюралізм, альтернатива тощо, а й такі,

як екстремізм, погром (Сумгаїт, Кишинів, Баку, Душанбе...) та, зокрема, єврейський погром (згадки у «Кіровоградській правді» 15 лютого, телепрограмі «Час» 21 лютого ц. р. тощо).

Чутки, вимисел...так, але саме словосполучення «єврейський погром» уже повернено до життя (дай бог, недовго-вічного) і пущено в обіг. Що тут скажеш? Звідки ці чутки? Відповідь знаходимо в «Анатомії гласності» В. Цуканихіна: «ліві», прогресисти шпигують «правих», консерваторів і навпаки... «Ну, а хто не розрізняє, де «право-ліво»? Тим у козлі відпущення євреїв «найнадійніший засіб при зверблячці кулаків. Що ж іще можна додати до цих, цілком справедливих слів?

А втім, давайте повернемося до 80-х років минулого століття.

З початку 80-х років XIX століття політика царського уряду у відношенні до євреїв відзначається відвертим антисемітизмом. Проводилися різні обмеження та переслідування євреїв. «Тимчасовими правилами» 3 травня 1882 року євреям було заборонено поселатися «поза містами та містечками» навіть у межах смуги осілості. Євреям було заборонено купувати нерухоме майно в сільських місцевостях. Мотив було висунуто такий: крім бажання послабити економічну залежність християнського населення від єврейського, уряд оголосив, що він має на увазі поліпшити в межі осілості взаємини між євреями і християнами і відгородити єврейське населення від роздратування християн, яке вилилось в погроми 1881 року. «Тимчасові правила» відрізали від площі єврейської осілості її значну частину. Все це робилося з неабиякими хитрощами. Наприклад, адміністрація з метою вигнання євреїв почала перейменовувати містечка в поселення, збільшуючи таким чином площу сільських місцевостей, або утинала площу міст та містечок, а їх межі встановлювалися в далеко менших розмірах, ніж були насправді. Якщо місто, збільшуючись, виходило за старі межі (які визначалися за плановими кресленнями), то відповідна його частина визнавалась за сільську місцевість і євреї з неї виселялись.

Виселяли ж євреїв звідусіль до міст риси постійної єврейської осілості, одним із яких, нагадаю, був Єлисаветград.

Таким чином, згасла було політика виселень розгорнулася у небувалих масштабах. Практика ж виселень у цьому питанні доходила до випадків, коли трагізм єврейського життя, незважаючи на весь жах дійсності, переходив у комізм. До Сенату доходили справи про виселення євреїв із будинку, який однією частиною знаходився за межами міста. Або коли Сенату доводилось давати пояснення, що особи, призвані на військову службу, мають право мешкання там, звідки їх було призвано. Були спроби визнати за порушення закону звичайну зміну квартири в сільській місцевості, якнайменше пересування там або тимчасову відсутність.

Крім того, виселення євреїв проводилось із так званої 50-верстної смуги, яку було створено для припинення контрабандного промислу» вздовж кордонів західних губерній імперії та Бессарабії.

Виселяли ж євреїв, як уже згадувалось, до міст смуги осілості, в яких, таким чином, відбувалося швидке зростан-

ня населення. Динаміку зростання питомої ваги єврейського населення в Єлисаветграді відображує таблиця 2.

Рік	Всього населення	В тому числі іудейського віросповідання
1887	57059 чол.	15383 чол.
1897	61478 чол.	23967 чол.
1907	72545 чол.	28275 чол.
1911	75671 чол.	25518 чол.

Таким чином, на початок ХХ століття до 40 відсотків мешканців міста були євреями. І це не дивлячись на те, що, скажімо, лише до Сполучених Штатів Америки з Росії за два десятиліття кінця XIX—початку ХХ століть переселилось близько мільйона євреїв. З еміграцією пов'язане і зменшення зростання питомої ваги єврейського населення Єлисаветграда на початку ХХ століття.

Однією з причин еміграції єврейського населення були жахливі злидні його більшості. Одне зі свідчень: «Типова єврейська родина межі осілості мешкає в неможливих халупах, одягається в дрантя, харчується, та й то не кожного дня, найдешевшими поганими оселедцями, картоплею та хлібом, і все це в наймізернішій кількості, ледве-ледве достатній для того, щоб не вмерти з голоду; таких єврейських родин не тисячі, а сотні тисяч».

До причин еміграції можна також віднести прагнення уряду імперії до зменшення єврейського населення в Росії. Наприклад, 1824 року було прийнято Указ, за яким іноземним євреям заборонялося переселятись до країни. У 1892 році було височайше затверджено правила, що полегшували переселення євреїв з Росії...

Однією з єврейських родин, що емігрували, була сім'я Хаммерів. Арманд Хаммер у своїх мемуарах згадує, що батьки його бабусі були вельми процвітаючими купцями з Єлисаветграда. Бабуся Вікторія поділяла ідеали революціонерів і виступала проти царату, їй загрожував арешт за політичні погляди. До речі, загроза арешту була однією з причин еміграції родини до Америки. Крім того, як пише А. Хаммер, бабуся боялась погромів. Дідусь був глибоко консервативним і захищав існуючий лад, через це вони ніколи не могли дійти спільної думки по жодному з політичних питань і енергійно дискутували на протязі всього спільного подружнього життя.

Вікторія — інтелектуалка, надзвичайно схожа на королеву Вікторію, з кремезною статуєю, з гордо піднятою головою, з твердістю поглядів звичайно перемагала в політичних баталіях, які вибухали в родині. Вікторія привезла з собою до Сполучених Штатів Америки радикальні погляди та заперечення існуючого ладу, які одержала внаслідок виховання в Росії, чим підготувала ґрунт для соціалістичних переконань батька А. Хаммера-Джуліуса.

В Єлисаветграді з батьками Вікторії з 1875 року мешкала її дочка від першого шлюбу (тітка А. Хаммера) Аня, яка пізніше, напевне, у нашому місті, вийшла заміж за вельми заможного підприємця на ім'я Олександр Гомберг, який мешкав у Одесі та Парижі і стояв на чолі агентства Форда на півдні Росії.

(Закінчення і коментарі будуть).

ЄВРЕЇ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ

(Закінчення. Поч. у №№ 13, 14).

У зв'язку з потребами капіталізму, який бурхливо розвивався в Росії, з 70-х років минулого століття почала надзвичайно швидко зростати шкільна мережа міста. За цей час у Єлисаветграді було відкрито 10 народних училищ. У 90-ті роки було відкрито друге єврейське державне училище. На 1899 рік у першому державному єврейському училищі навчалось 114 учнів, в другому — 109, в Талмуд-торі — 129.

Єврейське товариство сприяння розповсюдженню початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення давало початкову освіту і навчало ремеслу дівчаток із найбільш виступаючих єврейського населення міста.

На початок ХХ століття в місті існувало близько 20 учбових закладів (без приватних), серед яких відкриті на цей час професійна єврейська жіноча школа та єврейське жіноче училище.

З 60-х років ХІХ століття набула свого розвитку єврейська благодійність. Заможними особами з благодійною метою в розпорядження міського управління заповідалися та жертвувалися капітали. Гроші вносилися довічним вкладом в банк з тим, щоб проценти з них щорічно видавалися або на користь єврейських училищ чи громадської Талмуд-тори, або на користь найбільш виступаючих громадян міста іудейського віросповідання, або ж на користь єврейської міської богадільні для утримання її мешканців. До речі, у 80-ті роки в Єлисаветграді було відкрито нову єврейську богадільню з лікарнею при ній.

З благодійних товариств початку ХХ століття потрібно відзначити «Общество пособия бедным евреям», при якому була їдальня, де переважно безкоштовно видавалися обіди (платний обід коштував 5 копійок) та каса позичок, де позички видавалися бідним євреям в розмірі від 25 до 100 карбованців на пільгових умовах.

У місті працювала безплатна бібліотека, бюджет якої складали одночасні та щомісячні внески. На 1912 рік її книжковий фонд складав 2386 книг, абонентів було 254 чоловіка.

На початку ХІХ століття в Єлисаветграді жив і працював відомий єврейський поет Л. Квітко.

2 грудня 1908 року через єлисаветградську газету «Голос юга» відомий письменник Шолом-Алейхем висловив подяку громадянам міста, які надали йому, хворому, допомогу в розмірі 70 карбованців 65 копійок.

Місто продовжує впорядковуватись. 1869 року в Єлисаветграді відкрито телеграф, в 1834 році — поштову контору, 1892 року збудовано телефонну станцію, в 1893 році — водогін, 1908 року — міську електростанцію. Єлисаветград — третє місто Росії, де було запроваджено трамвайне сполучення (13 липня 1897 року). І чи не тоді пішла гуляти по місту жартівлива єврейська пісенька:

Идет дочка тетки Сурки
И несет с собой две курки,
Тоже хочет ехать на трамвай,
Ой, вей!

Комічне в житті стоїть поряд із трагічним, тому зазначу, що першими жертвами єлисаветградського трамвая стали євреї, як стало відомо з поліцейського звіту: Бася Юдковна Двойрін (14 серпня 1897 року), Гіта Дувідовна Сайдановська (13 квітня 1898 року), Шая Хаймов Литовський (5 вересня 1899 року), Аврум Янкелев Штутман (30 червня 1900 року), Семен Федорович Варган (14 серпня 1903 року)...

У Єлисаветграді початку ХХ століття існувала єврейська громадська лазня з купальнями, громадський нічліжний притулок, два єврейських кладовища, 13 синагог та молитовних будинків. З синагог найбільш великими були Хоральна сина-

гога (тепер Будинок культури та техніки ім. М. І. Калініна заводу «Гідросила», та Бес-Гамедриш (не збереглась, була розташована на розі нинішніх вулиць Тімірязєва і Компанійця. Перебудована, на її фундаменті стоїть спортзал «Гідросили»).

Найзаможнішими підприємцями-євреями в Єлисаветграді на початку ХХ століття були власники машинобудівних та чавуноливарних заводів: Бродський, Гомберг, Цейтлін, Шкловський. У місті були цегельний завод, парова фабрика, млини та торговельні заклади Я. Когона, пивоварний завод Зельцера, миловарний завод Бліндера, гільзова фабрика зі складом Рабіновича, чинбарні (шкіряні) заводи Га(й)зельмана, Гольденберга, Гольтсера, Гофмана, Гауптмана, Залпштейна, Утельсона, Кройчмана, Межеровича, Цукермана...; швидкодрукарня Гольденберга; млини Лахмана, Клаз і Еренштейна, Гіршберга і Рабіновича, Сейдера, Клігермана...; маслобойні Лахмана, Рабіновича, Кучера...; хлібопекарні Рубінштейна, Янкелевича, Лейбмана, Меєровича...; торговельні заклади Лохмана, Заславського і Гіршберга, Альпін і Рабіновича, Державця і Вархівера, Монзона, Левінсона, Фрінделя, Шрейтеля, Шнігельмахера, Шлейкера, Гройсмана та багатьох інших; аптеки Конторовича, Розеньфельда, Ріхтера, Бухгалтера, Гуровича; приватні лікарні Вайсєнберга, Гольденберга, Мейтуса та ін.

Не всі євреї йшли до суто єврейських громадсько-політичних формувань, багато їх були членами російських революційних партій. Членами Єлисаветградського осередку Російської соціал-демократичної робітничої партії у 90-х роках минулого століття були К. Дергольц, А. Бройлан, Д. Лехман.

Уродженцями Єлисаветграда були діячі Радянської держави, Комуністичної партії та міжнародного революційного руху Г. Є. Зінов'єв та І. І. Ходоровський.

У різний час у місті жили та працювали професійні революціонери Л. Троцький, Г. Мельничанський, Р. Землячка, Є. Бош, В. Володарський.

П. КИЗИМЕНКО,
старший науковий співробітник Кіровоградського краєзнавчого музею.

ВИНОСКИ:

- ¹ Кагал (стар. євр.) — громада (іст. община).
- ² Рабін (стар. євр. раві́ бука. наставник мій) — служитель культу (священник) в єврейській релігійній громаді (в синагозі).
- ³ Меламед — тут: учитель хедера (від стар. євр. — кімната) — єврейської релігійної початкової школи для хлопчиків.
- ⁴ Рекрут (від нім. розм. некрут) — в російській армії в 1705—1874 рр. особа, зарахована до війська по рекрутській повинності.
- ⁵ Ермолка — маленька кругла шапочка з м'якої тканини без околиці.
- ⁶ Талмуд — кодекс догматичних, релігійних, побутових та правових приписів іудейства. Ґрунтується на схоластичному тлумаченні єврейських «священних» книг — «Старого завіту». Складений у період бл. 5—2 століть до н. е.
- ⁷ Талмуд-тора — безкоштовна єврейська школа для безпритульних та найбільш виступаючих дітей.
- ⁸ Караїми — народ, нащадки хазар (тюркомовний народ, який з'явився у Східній Європі після гуннського нашествия [4 ст.], мешкали на Україні, в Литві, в Польщі. Релігія — іудаїзм. Жили і в Єлисаветграді, мали тут свою синагогу.
- ⁹ Цуканихин В. Анатомія гласности. {Советская молодежь, 10.02.90}.